

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ЧЕРНІГІВЩИНИ ЗА ДАНИМИ «ЧЕРНИГОВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА ТОПОГРАФИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ» О. ШАФОНСЬКОГО 1786 р.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва розпочалося напередодні здійснення адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини у складі Російської імперії. Внаслідок реформи традиційний поділ краю на полки та сотні було скасовано, і на теренах колишньої Козацької держави постали три намісництва (губернії) – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.

Відкриттю намісництв передувала велика підготовча робота. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися в залежності від кількості населення: у кожному намісництві мало мешкати від 300 до 400 тисяч, а в кожному повіті – від 20 до 30 тисяч чоловік (Полное собрание законов... 1830). Задля рівномірного поділу на намісництва і повіти, а також з метою з'ясування їх соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людної краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження. Це завдання за наказом генерал-губернатора Лівобережної України П.О. Рум'янцева впродовж 1779–1781 рр. виконала спеціально створена Комісія, яку очолив малоросійський губернатор А.С. Милорадович (Распоряжение графа... 1888, с. 4; Федоренко 1931, с. III–XVIII; Бутич 1966, с. 164–167; Гринь 2003, с. 32–37; Петреченко 2005, с. 32–39). Підсумком роботи цієї Комісії стали три описи Чернігівського намісництва, що містять стислі відомості про географічне середовище, місцезростання, адміністративний устрій, забудову, господарський стан, кількісний і соціальний склад населення усіх населених пунктів (Петреченко 2005; ІР НБУВ, ф. II, оп. 1, спр. 13697; ІР НБУВ, ф. I, оп. 1, спр. 60130-31; ЦДІАУК, ф. 204, оп. 1, спр 5).

Невдовзі після урочистого відкриття Чернігівського намісництва, що відбулося 19 січня 1782 р., робота по його статистично-топографічному вивченню була продовжена. Зокрема, 1784 р. намісницькі правління одержали вказівку Катерини II «сочинить для ее собственною употребления топографическое описание каждого наместничества порознь» (ЦДІАУК, ф. 1959, оп. 1, спр. 52, арк. 2). Підготовка цих описів відбувалася під егідою Російської Академії наук і мистецтв, один з перших членів якої П.О. Соймонов з метою прискорення та уніфікації роботи над топографічними описами розробив спеціальну програму, що складалася з трьох частин (ЦДІАУК, ф. 1959, оп. 1, спр. 52, арк. 2 зв. – 10). Підготовка топографічного опису Чернігівського намісництва була доручена високоосвіченому урядовцю О.Ф. Шафонському (Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 1612, арк. 6; 12, арк. 237). Слід відзначити, що впорядковане ним «Черниговского наместничества топографическое описание» вигідно вирізняється з-поміж аналогічних описів особливим авторським підходом. О.Ф. Шафонський, не задовольнившись офіційною програмою, розробив власну анкету, за якою на місцях збирали відомості городничі, повітові справники та землеміри. О.Ф. Шафонський критично і творчо опрацьовував матеріали, що надходили з місць. У січні 1787 р. він власноручно підніс рукопис Опису Катерині II, яка, подорожуючи до Криму, зупинялася у Чернігові (Пе-

треченко 2005, с. 61–68). О.Ф. Шафонський спромігся створити першокласну як на той час історико-краснзнавчу працю. Вона побачила світ тільки у 1851 р. заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка (Шафонский 1851).

Опис О.Ф. Шафонського від решти подібних описів відрізняє наявність спеціального, не передбаченого офіційною програмою вступу – «О Малой России вообще», ідея створення якого належить безпосередньо автору. Необхідність такого вступу О.Ф. Шафонський пояснив тим, що опис сучасної йому Чернігівщини був би не зовсім зрозумілим без висвітлення її історії, оскільки тут збереглися сліди особливого адміністративно-політичного устрою. Водночас, у першій частині Опису дослідник подав не лише історичну довідку про минуле регіону, схарактеризував його адміністративний устрій, але й познайомив читача з географічним становищем, природними умовами Лівобережної України, економікою, побутом і звичаями її населення. Друга частина Опису О.Ф. Шафонського – «О Черниговском наместничестве особенно» складається з дванадцяти глав, у першій з яких подається загальна характеристика Чернігівського намісництва (Шафонский 1851, с. 139–206), а в інших – одинадцяти повітів і повітових центрів (Шафонский 1851, с. 207–673). У цій частині О.Ф. Шафонський також приділив особливу увагу природним умовам та ресурсам регіону.

Досить змістовно О.Ф. Шафонський описав річки Чернігівського намісництва, які він розподілив на «судоходные» і «не судоходные». До розряду судноплавних він відніс Дніпро, Десну, Сож та Іпуть. Серед несудноплавних О.Ф. Шафонський приділив увагу найбільшим – Снову, Сейму, Остру, Удаю, Сулі, Псьолу, Хоролу і Ворсклі. Він також навів стислу інформацію про озера, яких «Малая Россия больших и судоходных... не имеет», і болота краю (Шафонский 1851, с. 4–13). Дослідник зазначив, де та чи інша річка бере свій початок, через які території і повз які значні міста протікає, яка її довжина та ширина, наскільки вона багата рибою і якою саме. Зокрема, у Дніпрі натоді водилися «осетры, сомы, коропы, лещи, щуки и всякая мелкая рыба в довольном количестве». Вона виловлюється мешканцями навколишніх сіл та «многим... обывателям доставляет доход и пропитание», які її розвозили «соленою и сушеною, а больше вялою, по всей Малой России» (Шафонский 1851, с. 4–5, 142). У Десні у великій кількості водилися «щуки, лещи, язи, плотва, окуни, лины, коропы, сомы, а весною и осетры довольно, особливо поближе к Днепру» (Шафонский 1851, с. 8, 143). У річці Сож, що протікала через Городнянський повіт, переважно зустрічалася «рыба разная мелкая». З несудноплавних річок найбільше риби водилося у річці Псьол. Тут були «судаки, лящи, язи, белзна, щуки, сомы, окуни, плотва, ериши, караси, лины, вьюны и раки». У Ворсклі, що протікала через тодішній Зеньківський повіт, водилися «сомы, щуки, язи, лины, караси, окуни и плотва». Річки Снов та Сейм були багаті на ту ж рибу, що й Десна. Натомість у річках Остер, Удай, Сула та Хорол водилася переважно дрібна риба (Шафонский 1851, с. 9–12, 144). В описах повітів згадані й озера. Найбільше їх налічувалося у Чернігівському повіті – 103, у Березнянському – 22 у Городнянському – 9, у Борзнянському – 6. Серед боліт Чернігівського намісництва О.Ф. Шафонський згадав лише три: Замглай і Лопатинське у Городнянському та Смолянка у Ніжинському повітах (Шафонский 1851, с. 208–217, 311–313, 350–353, 390–393, 428–430, 489–491, 523–527, 579–582, 605–606, 636–638).

Зауваживши, що «Черниговское наместничество, как и вообще Малороссия, в разсуждении степей и лесов разделяется на степную и лесную часть», О.Ф. Шафонський описав кожну з них. «Лесная часть, – зауважив він, – обыкновенно почитается та, которая от правого берега реки Десны к западу до рек Ипутьи, Сожи и Днепра простирается и от степных жи-

телей Полесьем называется». До нього відносилися повіті «Черниговский, Городницкий, Березинский, части северо-западные Борзенского и Нежинского... Сия часть хотя по причине умножившихся жителей и не столь уже становится лесною, какова она в прежние столетия была, и многие непроходимые леса ныне в распаханые и плодоносные поля обращены». Уздовж берегів Дніпра у Чернігівському повіті та біля Снова у Городнянському повіті росли «красные и черные леса, обширностию на несколько десятъ верст, в которых мачтовых и ко всякому строению способных деревьев довольно сыскать можно». Біля Десни у повітах Березнянському та Борзнянському були «несколько и более черных лесов, только не на великой обширности, больше для дров способных» (Шафонский 1851, с. 7, 14–15, 148).

Загалом лісам О.Ф. Шафонський присвятив окремих параграф першої глави своєї праці. «Пространные на 20 и далее верст красные леса», за даними О.Ф. Шафонського, були у повітах Чернігівському, Городнянському, Березнянському, Борзнянському та Ніжинському. Дослідник упорядкував спеціальну таблицю під назвою «Описание, какие деревья произрастают в Черниговской губернии, и в какие месяцы в году почитается в тех деревьях сок в корне» (Шафонский 1851, с. 146–160). Цікаво, що аналогічний документ за підписом чернігівського губернатора А.С. Милорадовича виявлений у Російському державному архіві давніх актів у Москві. Опису, що також мав вигляд таблиці, передував рапорт А.С. Милорадовича від 1 березня 1782 р., адресований «господину действительному тайному советнику, генералу-прокурору... О.А. Вяземскому». У ньому повідомлялося, що у відповідності із запитом останнього від 19 листопада 1781 р., «какие деревья в Черниговской губернии произрастают и в какие месяцы в году почитается в оных сок в корне, от октября ли до марта, или ранее, или позже», А.С. Милорадович надіслав «учиненное о том описание». О.А. Вяземський, у свою чергу, передав «уведомление о деревьях, растущих в Черниговской губернии», О.А. Безбородьку (Російський державний архів..., арк. 13–17 зв.). Отож, не виникає жодних сумнівів, що, готуючи «Черниговского наместничества топографическое описание», О.Ф. Шафонський користувався матеріалами, зібраними і впорядкованими у 1779–1781 рр. комісією А.С. Милорадовича.

У лісах на теренах Чернігівського намісництва росли «сосна, редко ель, дуб, береза, осина, ясень, клен, липа, ольха, берест, ильма, вяз, граб, рябина, тополь, осокор, верба и ива. В прочих степных уездах хотя и есть местами дубовые и березовые рощи, но необширные». У повітах Борзнянському, Ніжинському і Прилуцькому у лісах зустрічався горіх. У Чернігівському, Городнянському, Березнянському, Глинському, Лохвицькому повітах росли черемха, крушина, глід, жимолость, у Глинському, Лохвицькому, Гадяцькому і Зеньківському повітах – ліщина. Окрім того, у Гадяцькому та Зеньківському повітах росли «брузленина, свидина, лоза, верболоз». У лісах у чималій кількості зустрічалися і плодові дерева та кущі – «простые яблоки и груши, вишни, из кустарников – смородина, бузина, калина, малина, ежевика и терн» (Шафонский 1851, с. 7, 155–160).

До степової частини Чернігівського намісництва відносилися «южно-восточныя части уездов Борзенского и Нежинского, ... Прилуцкий, Лохвицкий, Глинский, Роменский, Гадяцкий и Зеньковский» повіті. Як зазначив О.Ф. Шафонський, «степью в Малой России... обыкновенно называют те открытые поля, которые непонимаются разлитием вод и которые для скотоводства и хлебопашества между селениями пространные, верст на десять и двадцать, занимают места, и кои никаких или вовсе, или весьма малыя около рек имеют рощи. Редко ныне таких степей найти можно, которые бы или хлебом не засеивались, или же для сена не скашивались, и в сем последнем случае определяются для пастьбы разного скота; а пустых

степей, никому не принадлежащих, во всей Малой России не находится. Часть такой степи, которая единственно для сенокоса и пастьбы употребляется, собственно называется степью». Уздовж берегів Десни було «довольно хороших сенных покосов..., на коих местами, особливо вверху, трава мелкая и сытная, а около Чернигова и ниже боле крупная и не столь питательная растет» (Шафонский 1851, с. 14–15, 148).

О.Ф. Шафонський значну увагу приділив якості ґрунтів, їх придатності до всілякого «проізрастения». Чернігівське намісництво мало «ґрунт земли в лесных уездах серый и глинистый, в борах песчаный, а в степных черный, жирный и глинистый». «По сему различному качеству, и неодинаковое бывает плодородие, – слушно зауважив автор. – В степи всякий хлеб в шесть, восемь, десять и более раз приносит плода против лесных земель; а трава хотя в Полесьи по лугам, и то когда оные весною водою покрываются, густа и высока растет, но степная сладостию и сытостию гораздо ее превосходит, и по сей причине, и потому, что в степях нет таких мух и мошек, каковы в Полесьи бывают, всякий скот крупнее и чище растет. Плодородие степное награждает своим изобилием недостаток лесного неурожая, хотя в некоторых лесных местах такие черные и плодородные поля, которые не уступают и степным; напротив же того Полесье довольствуется своими лесными произведениями степных жителей» (Шафонский 1851, с. 15–16, 155).

О.Ф. Шафонський стисло описав рослинний і тваринний світ кожного повіту. Особливо увагу дослідник акцентував на лікарських травах (Шафонский 1851, с. 230–232, 332, 367, 412, 446, 505, 535, 562, 591, 620, 652). Він навів розлогий перелік лікарських трав, «под малороссийскими названиями», що росли «в полях, лесах, садах» Чернігівського намісництва: «полынь, чернобыль, щавель, заячий щавель или кислица, репейник или кошка трава, проскурник или собачья розга, укроп, дягел, колокольчики, баранья трава, подлесник, холодок или перекооти-поле, или спаржа, ко-нуфер, лопух, ибунга, буквица, змеевик, воловый язык, переступень, ир или аир, золототысячник, ромен или ромашка, чистяк, петровы батоги, дурная петрушка, копыльник или лесная салата, шишиина, живокост, конвалия, собачий язык, глистник, чемерица, девесил, полевая горчица, подбел, суница, дрок, пирей, росходник, блекота, зверобой, конский щавель, любисток, дикий лен, калачики или полевая розга, белая шандра, буркун, мелис, деревей, полевая гречка, материнка, почечуйник, бедренец или огуречник, кардус, подорожник, медовники, горловая трава или суховерши, дикие васильки, пулмонария, мыльная трава, чебрец или чебрик, любка, шакабиозы, богородская трава, паслен, пижма, изабка, липовый цвет, бобовник, трилистник, завязной корень, земляной ладан, воронец и вероник, мать-и-мачеха, бузина, жеруха, шалфия простая». Дипломований медик, він назви усіх цих рослин також навів лагиною (Шафонский 1851, с. 230–231). У Городнянському повіті найбільш уживаними лікарськими травами були «буквица, подбел, центурия (золототысячник) и зверобой» (Шафонский 1851, с. 332).

На сторінках першої частини Опису О.Ф. Шафонського розміщено відомості щодо фауни регіону, зокрема, наведено перелік тварин (диких та свійських) і птахів, а також комах і плазунів, що тут зустрічалися. Так, у лісах Чернігівського намісництва водилися «медведи, лоси, кабаны, а вообще в губернии – волки, лисицы, рыси, козы дикие, зайцы, русаки, росомахи, белки, куницы, ласки, горностаи, кролики, бобры, выдры, барсуки, хорьки (тхоры), кошки, ежи, хомяки, мыши большие и малые». Щодо ведмедів, було зроблене зауваження, що вони водилися лише у лісових повітах – Чернігівському, Городнянському і Березнянському. У Чернігівському намісництві існувало велике розмаїття птахів, серед яких згадані «лебеди, гуси, утки, журавли, буслы, аисты, дрохвы, тетервы малые и глухие, куропатки, рябчики, хохотвы (стрепеты),

голуби, совы, кукушки, филины, чапли, разных родов кулики, орлы, ястребы, вороны, грачи, сороки, галки, воробьи, ластовки, соловьи, скворцы, перепелы, жаворонки, чижи, удода, сои, деркачи, кориуны (шуляки), дрозды, циглы (скворцы), чайки, гайвороны, пугачи, иволги, очертянки, волю водяные, дятлы, синицы, кропивянки, жовны, журы». Тваринний світ намісництва доповнювали плазуни, а саме «змеи, из коих одних называют гадюками, а других ужами; ящерицы, лягушки, в реках раковины, улитки, черепахи, жабы (лягушки) зеленые, рябые, желтые и черные». Серед комах згадані «пчелы, осы, хрущи, чмели, мухи обыкновенные и большие, оводами называемые, которые в жары скот изнуряют; комары, мошки, муравьи, разных родов бабочки, тараканы, жуки, павуки, черви красные, черные, белые и другие полосатые, гноевыми называемые» (Шафонский 1851, с. 17–18, 169–170).

О.Ф. Шафонський також навів відомості про корисні копалини. Описи Чернігівського, Голубинського, Ніжинського і Прилуцького повітів містять інформацію про наявність торфу, що, як зауважив О.Ф. Шафонський, майже не використовувався місцевими жителями. Згадано також про алебастр, що «открылся» під селом Оксютинцями Роменського повіту, та про виявлені у Лохвицькому, Гадяцькому і Зеньківському повітах «мелкие меловые кусочки» і «камешки известного рода», з чого дослідник зробив припущення про можливу наявність у надрах крейди і вапна (Шафонский 1851, с. 233–234, 332–333, 446, 505, 562–563, 591, 620, 652).

З метою вивчення можливостей судноплавства у контексті вивчення природних ресурсів Лівобережної України у 1785 р. було впорядковано «Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» (ЦДІАКУ, ф. 204, оп. 2, спр. 298, арк. 59 зв.). Підготовка цих описів також здійснювалася у масштабі всієї Російської імперії та координувалася Російською Академією наук і мистецтв (ЦДІАКУ, ф. 204, оп. 2, спр. 296, арк. 97; 10, арк. 12–12 зв.). Впорядковане стараннями губернського і повітових землемірів «Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» містить відомості про те, територією яких повітів протікає та чи інша річка, звідки бере початок, обов'язково зазначається, чи придатна вона для судноплавства. В Опису наведено стислу інформацію про озера, болота, джерела і струмки, а також стислий опис гір (або скоріше височин) Чернігівського намісництва. Рукопис цієї пам'ятки нині зберігається у Російському державному військово-історичному архіві (Російський державний військово-історичний архів). Ще один примірник подібного Опису свого часу виявив у архіві Малоросійської колегії О.М. Лазаревський. 1 грудня 1867 р. Чернігівський губернський статистичний комітет прийняв рішення оприлюднити цю пам'ятку на сторінках своїх «Записок» (Журнал заседания... 1868), що й було здійснено наступного 1868 р. (Описание рек... 1868).

Змістовну інформацію про природні ресурси Чернігівського намісництва містить також Опис «О продуктах или произведениях». Пам'ятка, підготовлена у 1785 р. за наказом генерал-губернатора Лівобережної України П.О. Рум'янцева (ЦДІАКУ, ф. 204, оп. 2, спр. 296, арк. 93), містить докладні відомості про рослинний і тваринний світ намісництва, основні заняття мешканців, розвиток землеробства, тваринництва, промислів, ремесла, мануфактурного виробництва, торгівлі (Петрченко 2000). Нині вона зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАКУ, ф. 204, оп. 1, спр. 39).

За впорядкуванням цих двох Описів пильно стежило Чернігівське намісницьке правління. Саме сюди з повітів надходила зібрана на місцях інформація. Одним із радників правління у той час був О.Ф. Шафонський. Відтак, він разом з губернатором А.С. Милорадовичем та

радником Я. Вольватським координував роботу по створенню цих пам'яток. Скоріше за все, наведену в них інформацію дослідник використав при підготовці свого «Черниговского наместничества топографического описания», над яким саме тоді він активно працював.

Неформальний підхід до дорученої справи, критичне опрацювання джерел, особисте обстеження території Чернігівського намісництва – усе це допомогло О.Ф. Шафонському підготувати висококласну працю, що понад два сторіччя залишається важливим джерелом для вивчення історії та природних ресурсів Чернігово-Сіверщини.

- Бутич І.Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. К., 1966. – Вип. II. – С. 163–168.
- Гринь О.* Історія створення опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50. – С. 32–37.
- Державний архів Чернігівської області*, ф. 679, оп. 1, спр. 1612. Дело о топографическом описании Новгород-Северской губернии. – 11 арк.
- Журнал заседания* Черниговского губернского статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1868. – № 3. Прибавление. – С. 15.
- Институт рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського* (далі – *ІР НБУВ*), ф. II, оп. 1, спр. 13697. Опис Чернігівського намісництва. 1779–1781. – 551 арк.
- ІР НБУВ*, ф. I, оп. 1, спр. 60130-31. Описание Новгород-Северского и Черниговского наместничеств после разделения его сначала на 11, а позже 12 уездов. 1781. – 147 арк.
- Описание рек* Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. II. – Вып. 1–2. – С. 1–34.
- Петреченко І.* Нововиявлений опис «О продуктах и произведениях» Чернігівського намісництва 1785 р. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 61–70.
- Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 31–42.
- Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 61–68.
- Полное собрание законов* Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург, 1830. – Т. XX. – С. 229–304.
- Распоряжение графа П.А. Румянцева* по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 23. Часть неофициальная. – С. 4.
- Російський державний архів* давніх актів, ф. 10, оп. 1, спр. 361. О деревьях, растущих в разных лесах, разных губерний. 1782. – 29 арк.
- Російський державний військово-історичний архів*, ф. ВУА, оп. 16, спр. 23806. – 18 арк.
- Федоренко П.К.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). К., 1931. – С. III–XXI.
- Центральний державний історичний архів України у м. Києві* (далі – *ЦДІАКУ*), ф. 204, оп. 1, спр. 5. Описание 11 уездов Черниговского наместничества с указанием количества населения. 1781. – 72 арк.
- ЦДІАКУ*, ф. 204, оп. 1, спр. 39. Экономическое описание Черниговского наместничества. 1785. – 94 арк.
- ЦДІАКУ*, ф. 204, оп. 2, спр. 296. Книга приказов Румянцева-Задунайского Черниговскому наместническому правлению. 1785. – 655 арк.
- ЦДІАКУ*, ф. 204, оп. 2, спр. 298. Книга указов за 1785 г. – 406 арк.
- ЦДІАКУ*, ф. 204, оп. 2, спр. 301. Книга указов. 1785. – 283 арк.
- ЦДІАКУ*, ф. 1959, оп. 1, спр. 52. Копии указов Екатерины II о составлении описаний наместничеств, об одежде для служащих наместничеств. Проект топографического плана наместничества. 1784. – 14 арк.
- Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. К., 1851. – 697 с.